

HISTORIA POLITYKA

PAMIĘĆ Epoka Michała
Bobrzyńskiego

HISTORIA, POLITYKA, PAMIĘĆ
EPOKA MICHAŁA BOBRZYŃSKIEGO

HISTORIA, POLITYKA, PAMIĘĆ

EPOKA MICHAŁA BOBRZYŃSKIEGO

pod redakcją
Włodzimierza Bernackiego
i Roksany Characzko

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

Kraków 2025

Włodzimierz Bernacki
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
✉ <https://orcid.org/0000-0002-8170-5306>
✉ wlodzimierz.bernacki@uj.edu.pl

Roksana Characzko
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
✉ <https://orcid.org/0009-0000-0143-6816>
✉ roksana.characzko@student.uj.edu.pl

© Copyright by individual authors and Księgarnia Akademicka, 2025

Recenzenci
prof. dr hab. Maciej Marszał
dr hab. Aleksander Głogowski, prof. UJ

Opracowanie redakcyjne
Justyna Zdziennicka

Projekt okładki
Marta Jaszczuk

ISBN 978-83-8368-359-1 (druk)
ISBN 978-83-8368-360-7 (pdf)
<https://doi.org/10.12797/978838363591>

Na okładce wykorzystano drzeworyt przedstawiający Michała Bobrzyńskiego: rysunek Stanisława Witkiewicza, wykonany na podstawie fotografii Walerego Rzewuskiego, rytowany przez Józefa Holewińskiego (Polona, 1888) oraz grafikę ze zbiorów Biblioteki Narodowej (Polona). Wszystkie materiały pochodzą z domeny publicznej.

Niniejsza publikacja została sfinansowana ze środków Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych w ramach Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim.

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Książka jest zbiorem artykułów przygotowanych przez członków Koła Naukowego „Res Publica” UJ, działającego pod opieką profesora Włodzimierza Bernackiego. Jej celem jest uczczenie pamięci wybitnego historyka i profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego – Michała Bobrzyńskiego.

Spis treści

Wprowadzenie	9
Paweł Farbisz Pierwszy państwowiec Rzeczypospolitej? O myśli politycznej Michała Bobrzyńskiego	15
Oskar Kamiński Michał Bobrzyński jako namiestnik Galicji – między teorią a praktyką polityczną	35
Jasna Iwan Wkład Michała Bobrzyńskiego w polską historiografię	49
Mikołaj Dyląg O zespoleniu dzielnic Rzeczypospolitej jako autorski pomysł Michała Bobrzyńskiego na ustrój Rzeczypospolitej Polskiej u progu odzyskania niepodległości	63
Szymon Główka O czym piszemy historię? Refleksji kilka o historiografii Michała Bobrzyńskiego	75
Jeremiasz Sobkiewicz Spór o dziedzictwo Jana Ostroroga. Polemika Michała Bobrzyńskiego z Henrykiem Lisickim	93

Przemysław Gładkojć

Michał I (Anty)Jagiellończyk. Bobrzyński i jego ocena rządów
jagiellońskich na kartach Dziejów Polski w zarysie 109

Roksana Characzko

Historyczna diagnoza upadku państwa. Michał Bobrzyński
i krytyka ustroju I Rzeczypospolitej 131

Indeks osobowy 145

Wprowadzenie

Michał Hieronim Bobrzyński należy do grona tych polityków, których biografie cieszyły się wśród badaczy historii Polski niemałym zainteresowaniem. Mimo to warto wracać do czasów i miejsc związanych z jednym z najwybitniejszych polityków przełomu XIX i XX wieku. Szczęólnego znaczenia nabiera to wówczas, gdy materia tą zajmują się przedstawiciele młodego pokolenia uczonych, dopiero wkraczających w przestrzeń badań naukowych. Wnoszą oni świeżą perspektywę, często wykraczającą poza dotychczasowe paradygmaty. Dostrzeżenie w wywodach naukowych i publicystycznych Michała Bobrzyńskiego wątków istotnych z punktu widzenia dziewiętnastowiecznej sytuacji politycznej ziem polskich – a zarazem znajdowanie odpowiedzi na pytania stawiane współcześnie – stanowi o aktualności jego dorobku.

Często nie doceniamy lub zapominamy o znaczeniu wydarzeń rozgrywających się w bezpośrednim otoczeniu jednostki oraz ich wpływie na jej losy i rozwój intelektualny. Spójrzmy na biografię Bobrzyńskiego. Urodził się w 1849 roku, a więc w okresie przesilenia związanego z Wiosną Ludów, a w środowisku Krakowa i okolic – z tragicznymi wydarzeniami rabszacji galicyjskiej. W chwili wybuchu powstania styczniowego Bobrzyński, gimnazjalista, miał lat 14, w 1867 roku zaś, uznawanym za czas przełomu pozytywistycznego, Bobrzyński został studentem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Rok ten przyniósł również zmiany w porządku konstytucyjnym Cesarstwa Austriackiego, które przekształciło się w monarchię dualistyczną – Austro-Węgry, w następstwie czego Królestwo Galicji i Lodomerii uzyskało szeroką autonomię kulturową i polityczną. W porównaniu z zaborem pruskim i rosyjskim Polacy w zaborze austriackim cieszyli się wyjątkowym statusem. Zatem naturalne było to, że młody Bobrzyński sięgnął

po Historię cywilizacji w Anglii Thomasa Buckle'a, a także po prace Karola Darwina. Wśród polskich autorów, po chwilowej fascynacji romantykami, szczególnym uznaniem darzył Waleriana Kalinkę oraz Józefa Szujskiego – to właśnie oni swymi dziełami zainspirowali młodego Bobrzyńskiego do ukształtowania własnego oglądu historii¹.

Pozornie Michał Bobrzyński może jawić się jako typowy przedstawiciel swojej epoki. Tak jednak nie jest, jako bowiem polityk, historyk oraz publicysta daleko wykraczał poza obowiązujące schematy i stereotypy. Jego aktywność intelektualna i dorobek wciąż budzą dyskusje, czego dowodem jest choćby ten zbiór tekstów przygotowanych przez studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, skupionych w Kole Naukowym Myśli Konserwatywnej „Res Publica”. Tom otwiera artykuł Pawła Farbisza pt. *Pierwszy państwowiec Rzeczypospolitej? O myśli politycznej Michała Bobrzyńskiego, przybliżający sylwetkę Bobrzyńskiego*.

Aktywność Michała Bobrzyńskiego, zarówno polityczna, jak i naukowa, wzbudzała kontrowersje i budzi je nadal, co ważne – nie tylko wśród historyków, ale i osób poszukujących inspiracji ideowych w doktrynie konserwatyizmu politycznego. Być może wynika to z faktu, że dla Bobrzyńskiego – historyka, a zarazem prawnika oraz polityka – zasadniczą ideą była instytucja państwa, u której podstaw leżała nowatorska, jak na owe czasy, koncepcja prawa. Perspektywa zaproponowana przez Bobrzyńskiego zbliżała go do doktryny Thomasa Hobbesa, dla którego państwo było bytem wymagającym nieustannych starań na rzecz utrzymania porządku prawnego, wyrażającego się w prawie. Bobrzyński, podobnie jak Hobbes, był „tropicielem” wszelkich znamion osłabienia władzy centralnej. O ile jednak w ujęciu Hobbesa skutkiem anarchizacji był powrót do stanu natury, rozumianego jako wojna wszystkich przeciwko wszystkim, o tyle dla Bobrzyńskiego słabość władzy centralnej musiała prowadzić do upadku narodowego bytu – do rozbiorów. Powiązania poglądów Bobrzyńskiego z doktryną Hobbesa wyrażały się w jednej z tez jego doktoratu – „naród dobijający się udziału w rządzie, winien dążyć do udziału raczej w obowiązkach, niżli w swobodach obywatelskich”. Analogia pomiędzy punktem widzenia Hobbesa a Bobrzyńskiego jest wyjątkowo uderzająca: szacunek dla *lex*, zarówno

¹ W Szkicu do pamiętnika Bobrzyński pisał: „Historię polską studiowałem z książki Henryka Szmida, a obok tego rozczytywałem się w modnej podówczas literaturze pozytywizmu, książkach Buckle'a, Drapera i Darwina, dopóki dzieła Szujskiego i Kalinki nie zmieniły kierunku moich myśli” (M. Bobrzyński, *Szkic do pamiętnika*, [w:] „Nasza Przyszłość” 1936, nr 42, s. 60).

w wymiarze zbiorowym, jak i indywidualnym, to warunek *sine qua non* skutecznej realizacji jednostkowego *ius*.

Tak jak w XIX wieku, tak i dzisiaj wielką wagę posiada odpowiedź na pytanie o znamiona sprawnie funkcjonującego państwa oraz symptomy jego upadku, w tym utraty suwerenności. Warto nadmienić, że Bobrzyński przystępował do tworzenia swych syntez historycznych, jednoznacznie określając swój warsztat naukowy. Z perspektywy współczesnej należy uznać, że dla Bobrzyńskiego punktem wyjścia w rozważaniach nad historią – a zwłaszcza jej opisem – były nauki o polityce. Adwersarze ze środowiska konserwatywnego krakowskiego określili tę perspektywę mianem socjologizmu. Przypomnijmy, że pierwsze wydanie *Dziejów Polski w zarysie*² poprzedzał wstęp, który był streszczeniem głównych tez *Encyklopedii umiejętności politycznych* Roberta von Mohla. Wstęp ten miał wedle Bobrzyńskiego pokazać wagę i znaczenie wiedzy – dziś określilibyśmy ją mianem politologicznej. Ten rodzaj wiedzy pozwalał spojrzeć na dzieje polskie jako na ciąg wydarzeń dotyczących jednego organizmu prawno-politycznego. W tym kontekście mniejsze znaczenie miały pojedyncze postacie oraz ich heroiczne czyny, rangę i wagę zyskiwały natomiast osoby, które wzmacniały bądź osłabiały ów organizm. Historia w ujęciu Bobrzyńskiego stawiała się tym samym historią państwa. Państwa jako zbiorowości powstającej, rozwijającej się i funkcjonującej wedle określonych ogólnych praw dziejowych. Bobrzyński daleki był od precyzowania tych praw, jednak ich istnienie uważał za fakt niepodważalny.

Pisał:

zgadzam się z Bucklem w tym, co w nim nie jest nowym, co wziął wprost z nauk społecznych i politycznych. Jako prawnik nie mogę nie wierzyć, że wszystkie objawy życia społecznego i politycznego narodów pewnym podlegają zasadom i prawom, nad których wydobyciem i zestawieniem historia i nauki społeczne i polityczne pracują³.

Bobrzyński zgadzał się z Buckle'em co do tego, że uznanie faktu istnienia praw rządzących rozwojem dziejowym nie oznacza ani ograniczenia, ani zniesienia wolnej woli, a tym samym nie prowadzi do sytuacji, w której człowiek

² M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1879.

³ Idem, *Przedmowa do drugiego wydania Dziejów Polski w zarysie*, [w:] *Dzieje Polski w zarysie*, t. 1, Warszawa 1880.

lub zbiorowość byliby zwolnieni z odpowiedzialności za własne czyny. Bobrzyńskiemu jako historiografowi swoje teksty poświęcili: Szymon Główka, *O czym piszemy historię?*, oraz Jasna Iwan, *Wkład Michała Bobrzyńskiego w polską historiografię*.

Jak już wspomniałem, dla Bobrzyńskiego zasadniczą kwestią była analiza przyczyn upadku Rzeczypospolitej. Tę problematykę omówiła Rokszana Characzko w artykule pt. *Historyczna diagnoza upadku państwa. Michał Bobrzyński i krytyka ustroju I Rzeczypospolitej*. Badając przyczyny upadku I Rzeczypospolitej, Bobrzyński przyjął odmienne podejście niż wielu jego poprzedników. Na pierwszy plan wysunął analizę wydarzeń i procesów zachodzących w XVII i XVIII wieku, jednocześnie wskazując, że załóżki katastrofy tkwiły znacznie wcześniej – szczególnie w XV i XVI wieku.

O tym, jak istotny dla Bobrzyńskiego był przełom XV i XVI wieku, świadczy jedna z jego wcześniejszych rozpraw – tekst poświęcony myśli politycznej Jana Ostroroga (ok. 1436–1501). Zdaniem Bobrzyńskiego, Ostroróg jako myśliciel miał szansę odegrać doniosłą rolę – wyznaczyć kierunek, w którym za kilkadziesiąt lat zaczęła podążać cywilizowana Europa Zachodnia. Ostroróg wyprzedzał swą refleksją polityczną epokę, w której żył. Zarówno on, jak i – idący jego tropem – Bobrzyński patrzyli na rzeczywistość historyczną, zarówno minioną, jak i współczesną, przez pryzmat państwowości i kondycji instytucji publicznych. Stanowisko Bobrzyńskiego w tej kwestii zostało poddane analizie przez Jeremiasza Sobkiewicza w tekście *Spór o dziedzictwo Jana Ostroroga. Polemika Michała Bobrzyńskiego z Henrykiem Lisickim*.

Dla Bobrzyńskiego wiek XVI był przełomowy – pisał o tym już w swoich wcześniejszych pracach, natomiast w *Dziejach Polski...* szczególnie mocno podkreślił jego znaczenie. W kontekście ogólnych praw rozwoju dziejowego oraz całości historii Rzeczypospolitej dokonał jego pogłębionej analizy. To właśnie w tym okresie upatrywał głównych przyczyn późniejszego upadku polskiej państwowości. Reformację postrzegał jako ruch z definicji reformatorski – niosący ze sobą ożywczy podmuch odrodzenia we wszystkich sferach życia, stanowiący odpowiedź na skostniałość i stagnację ówczesnego świata – „zbudził zgasłe już uczucie religijne, a z nim inne wzniosłe i szlachetne porywy, natchnął energią woli i czynu, przywrócił społeczeństwu zdrowie”⁴.

Nowy prąd religijny odcisnął wyraźne piętno na strukturze i ustroju szesnastowiecznego państwa. W większości państw europejskich (z wyjątkiem

⁴ M. Bobrzyński, *Reformacja w Polsce*, [w:] *Dzieje Polski w zarysie*, t. 2, Warszawa 1927, s. 51.

Polski) dokonały się gruntowne reformy, zmierzające do wzmocnienia władzy państwowej – w wielu przypadkach przybrały one formę monarchii absolutnej. Na ruinach starego porządku budowane były zręby nowoczesnej, sprawnie funkcjonującej administracji państwowej, która nie tylko usprawniała zarządzanie, lecz także przyspieszała ogólny rozwój społeczno-gospodarczy narodów. Zdaniem Bobrzyńskiego, kulminacją tej ustrojowej transformacji, zapoczątkowanej przez reformację, był wiek XVIII. To właśnie wtedy nowożytna państwa prawa posiadały już nie tylko scentralizowany, efektywny aparat władzy, ale również – co istotne – liczne, stałe armie gotowe do walki. Relację między silną władzą a silną armią Bobrzyński uważał wręcz za zasadę rozwoju nowoczesnego państwa. W tym kontekście bliski był mu pogląd Herberta Spencera, który twierdził, że wojowniczość jest jednym z głównych czynników kształtujących organizację społeczną i prowadzi do „ześrodkowania władzy kierowniczej”⁵. Ciekawe spojrzenie na tę materię prezentuje Przemysław Gładkojć w swoim tekście pt. *Michał I (Anty) Jagiellończyk. Bobrzyński i jego ocena rządów jagiellońskich na kartach Dziejów Polski w zarysie*.

Rok 1885 przyniósł Bobrzyńskiemu zmianę profesji – do tej pory był przede wszystkim pracownikiem uniwersytetu, odtąd zaś politykiem, a dopiero później profesorem prawa. Odnosił bowiem znaczący sukces w wyborach zarówno do Sejmu Krajowego, jak i Rady Państwa w Wiedniu (izby niższej parlamentu). Jako parlamentarzysta Bobrzyński związał się z konserwatystami krakowskimi, początkowo jedynie wdrażał się do „roboty publicznej”. Wykorzystywał wiedzę uniwersytecką i tę nabytą dzięki kontaktowi z młodzieżą, podejmował się „działań wokół podniesienia oświaty” w Galicji. Powierzono mu w roku 1890 stanowisko wiceprezydenta Rady Szkolnej Krajowej. W programie reformy zaproponowanej wówczas przez Bobrzyńskiego (w 1893 r.) można odnaleźć rys właściwy dla konserwatyizmu – dążenie do tego, by edukowana młodzież żyła w środowisku najlepiej jej znanym, w zbiorowości będącej społecznością o charakterze naturalnym (rodzina, parafia, gmina). Bobrzyński bynajmniej nie zamykał drogi młodzieży wiejskiej do wyższych szczebli edukacji, gimnazjów czy uniwersytetów. Szkoły elementarne były bezpłatne, nauka w gimnazjach była bezpłatna dla osób z rodzin ubogich, funkcjonował ponadto system pomocy stypendialnej (prywatnej i społecznej).

⁵ H. Spencer, *Instytucje polityczne*, tłum. J.K. Potocki, Warszawa 1890, s. 153 i n.

Drugim bardzo ważnym rozdziałem w karierze pozauniwersyteckiej Michała Bobrzyńskiego było powołanie go na urząd namiestnika Królestwa Galicji i Lodomerii w roku 1908. Stało się to po zamordowaniu poprzedniego namiestnika Andrzeja Potockiego przez zamachowca ukraińskiego. O tym okresie życia Bobrzyńskiego pisze Oskar Kamiński w tekście pt. *Michał Bobrzyński jako namiestnik Galicji*. Zbiór artykułów zamyka Mikołaj Dyląg swą analizą – *O zespoleniu dzielnic Rzeczypospolitej jako autorski pomysł Michała Bobrzyńskiego na ustrój Rzeczypospolitej Polskiej u progu odzyskania niepodległości*. Koncentruje się w niej na badaniu stanowiska Michała Bobrzyńskiego wobec procesu zjednoczenia ziem polskich po roku 1918.

Na koniec za Bobrzyńskim „spytajmy [się] teraz, czy to hasło nauki godzi się z hasłem naszego narodowego działania i pracy, czy wyniki nauki odpowiadają warunkom i potrzebie życia?”⁶.

prof. Włodzimierz Bernacki

⁶ M. Bobrzyński, *Dzieje Polski...*, t. 2, s. 303.

Paweł Farbisz

 <https://orcid.org/0009-0004-4797-0474>

Pierwszy państwowiec Rzeczypospolitej?

O myśli politycznej Michała Bobrzyńskiego

Michał Bobrzyński, historyk i jeden z kluczowych przedstawicieli krakowskiego stronnictwa stańczyków, odegrał ogromną rolę w kształtowaniu polskiej myśli konserwatywnej. Niniejsza praca powstała w celu upamiętnienia tego wybitnego myśliciela w 90. rocznicę jego śmierci. Jej zadaniem jest szczegółowa analiza myśli politycznej Bobrzyńskiego, zwłaszcza w konfrontacji z innymi prądami ideowymi.

Podrozdziały zostały ułożone problemowo, by lepiej przedstawić poszczególne zagadnienia. Autor próbuje również odpowiedzieć na pytanie, co z koncepcji Bobrzyńskiego może stanowić wartościowy wkład we współczesną debatę o konserwatyzmie i roli państwa w życiu narodu.

Podstawę źródłową pracy tworzą przede wszystkim dzieła Michała Bobrzyńskiego, uzupełnione o analizy współczesnych badaczy, w szczególności o opracowanie Sebastiana Paczosa *Państwo i naród w myśli politycznej polskich konserwatystów do 1939 roku* (2009).

Kontekst historyczny i źródła myśli politycznej

Myśl polityczną Michała Bobrzyńskiego łatwiej zrozumieć, gdy wcześniej pozna się okres historyczny, w którym przyszło żyć krakowskiemu działaczowi, jak też najważniejsze nazwiska, które wywarły nań wpływ. Bobrzyński urodził się w Krakowie i był związany z tym miastem, większość życia

spędził pod austriackim zaborem, tj. w Galicji. Brak polskiej państwowości prowokował więc do przyjęcia retrospektywnego podejścia do polityki, opartego na studiowaniu historii Rzeczypospolitej i wyciąganiu wniosków z historycznych porażek polskich rządów. Bobrzyński wierzył przez to, że znajomość prawdy dziejowej i unikanie błędów z przeszłości pozwolą narodowi osiągnąć nadrzędny cel, jakim miała być odbudowa niepodległej Ojczyzny. Swoje rozważania zawarł m.in. w dziele zatytułowanym *Dzieje Polski w zarysie* (1879), oprócz historycznego opracowania naukowego pełniło ono bowiem funkcję swoistego manifestu politycznego autora¹.

Przed pisaniem i w trakcie pisania swego *magnum opus* Bobrzyński znajdował się pod wpływem dziewiętnastowiecznych nurtów ideowych, wpisujących się w ramy pozytywizmu. To w tej epoce wiara w autorytety ustąpiła miejsca metodzie naukowej, a wola pojedynczych, wybitnych jednostek została zastąpiona siłą poczynań zbiorowych. Innymi słowy, w miejsce rewolucyjnych wartości romantyzmu, takich jak wiara, honor i odwaga, pojawiły się rozum i praca organiczna, badacze polityki przesunęli natomiast swoje zainteresowanie z postaci historycznych na bardziej abstrakcyjne zjawiska, tj. na naród i państwo². Filozofia pozytywizmu wywarła ogromny wpływ na myśl polityczną Bobrzyńskiego, co zostało poruszone w dalszej części pracy.

Wśród myślicieli, którzy stanowili inspirację dla krakowskiego stańczyka, należy wpierw wymienić pozytywistycznego filozofa Thomasa Buckle'a. Jego *Historia cywilizacji Anglii* (1857–1861) pozwoliła Bobrzyńskiemu zapoznać się z koncepcją praw rozwoju dziejów³, a także zaszczerpiła w nim pozytywny stosunek do reformacji⁴. Dużą rolę odegrała również twórczość niemieckiego liberała Roberta von Mohla, zwłaszcza *Encyklopedia umiejętności politycznej* (1864). Bobrzyński zaczerpnął z niej sposób analizowania historii politycznej, tj. przez pryzmat rozwoju państwa, instytucji oraz

¹ S. Paczos, *Państwo i naród w myśli politycznej polskich konserwatystów do 1939 roku*, Kraków 2009, s. 182.

² S. Filipowicz, *Ujarmienie rozumu politycznego. Polityczne horyzonty krakowskiej szkoły historycznej*, Warszawa 1984, s. 61-62.

³ „Zgadzam się z Bucklem w tym [...], co wziął wprost z nauk społecznych i politycznych [...], że wszystkie objawy życia społecznego i politycznego narodów pewnym podlegają zasadom i prawom, nad których wydobyciem i zestawieniem historia i nauki społeczne i polityczne pracują” (M. Bobrzyński, *Przedmowa do drugiego wydania Dziejów Polski w zarysie*, [w:] *Szki-ce i studia historyczne*, t. 1, Kraków 1922, s. 100).

⁴ W. Bernacki, *Wstęp*, [w:] M. Bobrzyński, *Zasady i kompromisy. Wybór pism, wstęp i wybór W. Bernacki*, Kraków 2001, s. X, Biblioteka Klasyki Polskiej Myśli Politycznej.

Polska u progu nowoczesności
Polska w cieniu klęski
Polska w nieustannym sporze o własną duszę

To książka o myślicielu, który miał odwagę zburzyć narodo-
we złudzenia i zadać najtrudniejsze pytania: o odpowiedzial-
ność elit, o sens państwa, o granice wspólnotowej lojalności
i o cenę historycznych błędów. Michał Bobrzyński patrzył
na przeszłość bez upiększeń, szukając w niej nie pociechy,
lecz przestrogi.

To opowieść o człowieku oraz jego ideach, które dowodzą,
że historia nie wybacza błędów, ale daje szansę tym, którzy
potrafią je dostrzec i zrozumieć. W świecie skłonny do
uproszczeń i sloganów jego refleksje pozostają wymagają-
cym wyzwaniem dla sumienia politycznego i historycznego.

To głos, który uczy, że prawdziwa troska o przyszłość zaczy-
na się od szczerego rachunku sumienia wobec przeszłości.

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

<https://akademicka.pl>

